

УДК 37.035.6

Б 61

Тетяна БІЛАН

ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ У КОНТЕКСТІ ЛІТЕРАТУРНО-ФІЛОСОФСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

Висвітлення аспектів становлення українського виховного ідеалу в літературно-філософській традиції є актуальною проблемою в зв'язку з тим, що українські мислителі в своїй творчості сконцентрували загальнолюдську та національну тематику, тим самим виокремили провідні проблеми сучасного культурного процесу, а закладені соціальні програми визначили буття України протягом ХХ століття і в сьогоденні. Філософське дослідження творчості українських літературних діячів варто здійснювати під кутом зору розуміння літератури як своєрідної нетеоретичної форми філософування.

Ключові слова: літературно-філософська традиція, особистість, ідеал, виховний ідеал, буття.

Необхідність висвітлення цієї проблеми полягає в особливостях формування національної еліти, розуміння літератури як недиференційованої світоглядно-філософської системи, адже сучасна епоха потребує того, щоб діяльність кожної людини відповідала певним духовним загальнолюдським цінностям та інтересам, утверджувала на практиці ідеали людинолюбства. Одним із проявів морального прогресу є формування в людини ідеалів, які спонукають її поводитися так чи інакше, дають змогу людині непохитно відстоювати свої переконання.

Дослідженню проблем світоглядно-філософського відображення ідеалу в спадщині Миколи Гоголя, Івана Франка, Володимира Винниченка, Лесі Українки присвячено наукові розвідки А.Бичко [2], О.Забужко [8], П.Кралука [9], Л.Гамаль [12, 58-92], О.Петрів [12, 123-166]. Зокрема, А.К.Бичко аналізує

творчість Лесі Українки на рівні світоглядно-філософського

© Білан Тетяна, 2011

аналізу, наголошуючи, що творчість поетеси дає змогу говорити про онтологічну (буттєву) проблематику, коли основним змістом стає розгляд самого світобуття як такого [2, 33]. Національно-екзистенційні пошуки Івана Франка, зокрема проблему “національного героя-ідеалу” та загальні засади літератури як способу філософування розглядає О.С.Забужко [8]. Дослідник історії української філософії П.Кралюк наголошує, що література подібно до філософії, намагається дати цілісне, “органічне” осмислення дійсності, але, як зазначає вчений, на відміну від філософії, художня література оперує не стільки абстракціями, скільки “живими” картинами [9]. Актуальною є потреба дослідження творчої спадщини тих діячів української культури, на думку Гамаль Л.В. [12, 58], котрі зосередили свою увагу на індивідуальному вимірі буття, на висвітленні “екзистенційної інтимності людської душі”. Петрів О.В. [12, 123] наголошує, що українська традиція філософського сприйняття дійсності близька до художньо-образного філософування. Екзистенційне світобачення української філософії крізь призму літературної творчості Г.Сковороди, М.Гоголя аналізує В.Г.Скотний [12, 7 – 58], при цьому, також розкриває сутність ідеалів гуманної освіти.

Витоки українського виховного ідеалу висвітлює О.І.Вишневський [5], аргументуючи його залежність від національного характеру та суспільно-економічного життя народу.

Соціально-філософський аналіз проблеми формування виховного ідеалу розкриває американська дослідниця К.А.Шварцман [13], наголошуючи, що в умовах глобалізації проблеми виховання наповнюються новим змістом, що потребує міждисциплінарного дослідження.

Отже, стержнем цієї завжди актуальної проблеми є світоглядна орієнтація суспільства, його ментальність, національно-екзистенційні пошуки, і в зв'язку з тим, що сфера світогляду належить до центральних проблем філософії, категорія виховного ідеалу, його прояв в літературно-

філософській традиції та змістовне наповнення є суто філософською проблемою, зміст якої не достатньо відтворений в наявних розробках.

Мета статті полягає в осмисленні проблеми сутності виховного ідеалу крізь призму літературно-філософської традиції, зокрема, аналізується творчість Лесі Українки, що відображаючи свою епоху, спромоглася зазирнути в майбутнє і тим самим стала нашою сучасницею. Зрозуміти сутність складних світоглядних орієнтирів письменниці можна, звернувшись до розгляду шляхів формування виховного ідеалу, якими пройшла сама поетеса. У її творчості висвітлено проблеми, що актуальними є й нині : проблеми краси, істини, людського буття, мистецтва, особистості й суспільства, адже вона дошукувалася “тої мистецької рівноваги, що робить твір класичним, тої певності, яка нічого не боїться”, щоб “пересадити” почування свого народу на ґрунт одвічних вселюдських змагань” [6,130].

З погляду сучасного типу світогляду людства, розв’язання найважливіших проблем нашої епохи потребує такої моделі людини, яка б поєднувала в собі принципи субстанційної єдності у взаємодії суперечливих поглядів на суть духовності сучасної особистості, зокрема розв’язання тих суперечностей, які виникають між різними підходами до розуміння суті національно-духовної культури нашого народу, співвідношення цієї культури із загальнолюдськими духовними аспектами пізнання. Основою пізнання виявляється ідеальний спосіб опанування дійсністю, духовне освоєння світу, спрямоване на досягнення істини, достовірного знання дійсності. На рівні практичної діяльності людини – це процес гуманізації світу, адже “пізнання, саме по собі не змінює світ, а немов би визначає шлях до його предметно-чуттєвого перетворення, а пізнавальний процес відображає не саму реальність як таку, а “конструктивні схеми” речей і процесів, що складають її, і тому відображає не тільки “здійсненні” варіанти цих схем (дійсність, наявний стан речей), але й одночасно і всю сукупність нездійснених варіантів, тобто – можливості [3, 44]. Практична діяльність є своєрідним перетворенням наявного порядку положення речей у світі як

феноменів духовної, наукової культури, вона завжди спрямована у майбутнє, передбачаючи вибір нових життєвих підкорень. Орієнтована способом свого буття (практикою) не на наявний стан навколишнього середовища (він не задовольняє людину), а на стан, змінений у напрямі його пристосування до потреб людини, практика для успішної реалізації такої зміни повинна мати уявлення про цей майбутній стан навколишньої дійсності. Якщо, наприклад, вести мову про спосіб буття Лесі Українки, то ще з дитячих років Олена Пчілка робила все для того, щоб Леся допомагала їй у навчанні та вихованні молодших сестер і брата. Так, для сестри Ольги Леся навіть сама складала підручники з різних дисциплін, а наймолодша сестра Ізидора згадує, що її вчила майже виключно Леся. Одним із таких підручників була “Стародавня історія східних народів”, що свідчить про розуміння нею ролі систематичного і послідовного викладення курсу історичних знань у формуванні світогляду молодої людини. Леся Українка в своєму підручнику подає бачення національного виховання, в різних частинах підручника вміщені зауваження, міркування, що дають змогу створити ясну, цілеспрямовану систему виховання, виявити засади народного світогляду, знайти способи самопізнання. Тракткування історичного процесу в підручнику виховувало національну свідомість, ідентифікувало історичні факти до сучасних подій, будило національну самосвідомість. Привертає увагу високий моральний ідеал, що впливає з контексту підручника. Леся Українка не оминає принагідної можливості для виховання чесності, правдивості. Створений Лесею Українкою підручник був спрямований на виховання в молоді національних, поглядів і суджень, цей підручник репрезентував читачеві по-справжньому наукове розуміння історичних явищ, розуміння культуротворчих чинників життєздатності народу, прагнення свободи. На думку Лесі Українки, присутність свободи є визначальною духовною позицією особистості, яка трансформується в пізнання і культуру – і саме ці світоглядні аспекти зумовили виокремлення поняття свободи в структурі антропологічного розвитку сучасної наукової культури. Людина, що прагне свободи, є творцем знання, за допомогою якого визначається певний простір

культури, а однією з основних потреб особистості є потреба в творчості, в свободі самореалізації, в прагненні вийти за межі суспільної необхідності, самовизначитися у власному житті. Свобода є властивістю людини не тільки завдяки гіперактивному перетворенню навколишнього світу, а народжується в умовах активного, гармонійного, цілісного буття людини. Людина починає відчувати себе так, ніби водночас перебуває у двох вимірах: один – це старий буденний світ здорового глузду, логіки та причинно-наслідкових зв'язків, де усе відбувається згідно зі старим, добрим розумом, інший – якийсь жахливий, алогічний, недетермінований, який постійно перебуває в сусідстві з раціональною сферою буття [3, 89]. Так, Леся Українка, наприклад, пропонує зосередити свої зусилля на діяльній боротьбі за нове буття, вона “створює нове світобачення, в центрі якого – проблема свободи” [2, 32]. Основними художньо-філософськими концептами спадщини Лесі Українки є практика (спосіб свого буття), ідеал, свобода – це й дає змогу формувати моральний імператив, котрий є отим “голосом душі”, що не дає людині “схибити” навіть у найважчі моменти. “Можна все згнітити, – писала поетеса, – за винятком голосу душі, – він дасть себе почути і в дикій пустелі, і серед натовпу, і навіть перед царями” [11, 291]. Твердість, незламність духу лежить в основі Лесиного екзистенціалізму, поетеса переконана : випробування не зломлять, а загартують сильну духом особистість. Особистість у творчому доробку Лесі Українки постійно відкрита для самовдосконалення самоаналізу, творчості, гостро відчуває потребу ставити і розв'язувати актуальні питання доби. Мислителька приходиться до нового розуміння ідеалу як підсумку й домінанти життєвого діяння, активної позиції, а досягнення ідеалу, душевної гармонії можливе тільки за умови проходження різних випробувань, суспільних страждань. Концепція особистості, котру знаходимо у спадщині Лесі Українки, підносить кращі людські якості – цілісність характеру, громадянську самовідданість, силу волі, прометеївський духовний порив, відвагу, гордість. Ми зазначали, що важливе місце в художньо-філософській концепції нової людини Лесі Українки займає проблема духовної свободи

особистості, а своєрідною “матрицею” є усвідомлення відносної обґрунто-ваності своїх переконань, і непохитне обстоювання їх – це і різнить цивілізовану людину від “варвара”. Також важливим є “для людини і суспільства... надання повної свободи людській натурі для її поширення в незліченних і суперечливих напрямках” [1, 232]. Леся Українка своєю спадщиною здійснює своєрідне дослідження світу як цілісності у його розвитку й суперечностях, виявляє чималий інтерес до проблеми людини, умовно накреслюючи модель духовно незалежної, активної особистості індивідуалістичного самозаглиблення. Цим вона формує характерологічні риси екзистенційного світобачення з усім багатством внутрішнього “руху особистості”. Потрібно зазначити, що проблема людини, і є основним полем взаємодії філософської та художньої думки. Перед культурою сучасності стоїть завдання – відтворити діапазон шукань людини нашого часу, виявивши при цьому не тільки суперечності, але також і перспективу майбутнього, напряму і перебудови суспільної свідомості сучасності. Концепція нової людини сьогодення, породжена імперативом доби, що накреслює принципово відмінний від попереднього характер взаємин між окремою особистістю та суспільством.

Дослідження проблеми формування виховного ідеалу в творчості Лесі Українки та його обумовленості традиціями української духовності потребує глибокого проникнення в “реальні” проблеми української культури, що є характерними для українського національного відродження ХІХ – поч. ХХ століть. тоді нова українська культура вперше набуває “повної структури”: не тільки художньо-естетична, а й наукова, релігійна, політична “підсистеми” українського духовного життя складаються й розвиваються органічно, “зсередини”, відповідно до потреб української спільності (Д.Чижевський). Лесі Українці належить чимала роль у формуванні національної свідомості українського народу, української ідеї, адже незаперечною є в її спадщині присутність екзистенційної проблематики, прагнення зобразити особистість, як носія національної ідеї. Виховний ідеал у філософському розумінні – це детермінована часом і простором така модель особистості, яка гармоніює з суспільним

цілим і знаходить вираження у вільному і універсальному розвитку людського буття. Ідеал як загальна форма цілепокладаючої діяльності, як уявлення, образ досконалого суспільного буття виступає у різних формах суспільного духовного буття – соціальної, політичної, моральної, естетичної. Значимості проблемі виховного ідеалу надає її тісний зв'язок зі сферою моралі та естетики. Ідеал моральний трактується як уявлення про моральну досконалість, ідеал естетичний як конкретно-чуттєве уявлення про прекрасне в мистецтві та житті людини. Виховний ідеал відображає наявне суспільне буття і в ньому закладене майбуття його. Зі свого боку, виховний ідеал народу залежить від його державного устрою, світогляду, релігії, моралі, від рівня розвитку культури. За умов змін соціальних орієнтирів більш високі вимоги висуваються перед окремою людиною, її потребами, бажаннями. Стає зрозумілою роль кожного індивіда, особистості як активного творця нового. Традиція поєднувати культуру з розвитком людини, зі “створенням” її душі й тіла, з моральною та розумовою освітою індивіда, походить ще з античності й постійно відтворюється в нові часи. Ця традиція розглядає людину не як “продукт” природи, а як “продукт” виховання, спрямованого на “культивування” в ній окремих навичок, умінь, здібностей і поглядів, які уможливають життя в суспільстві. І якщо в процесі “переробки” природи створюється культура речей, то через виховання формується культура людей, самі люди – як культурне суспільство.

Аналізуючи проблеми, що складають панораму освітнього процесу загалом, бачимо, що однією із найважливіших є проблема його змістового наповнення. У змісті освітнього процесу відображається оцінка людиною світу, власних можливостей та шансів, проектування бажаних ситуацій у житті, формування цілей та цінностей, усвідомлення своїх інтересів. Проблема формування світоглядних орієнтацій крізь призму педагогічного процесу – це проблема, яка не піддається чіткому аналізу, адже будь-яке знання стає елементом світогляду, якщо це знання орієнтоване на буття людини і бере участь у формуванні її життєвої позиції, а “освіта традиційно

розглядається як цілеспрямований процес виховання і навчання особистості в інтересах суспільства і держави” [7, 5]. Крім знання “технологічних особливостей” формування тих чи інших рис людської особистості (на що і спрямований весь освітньо-виховний процес загалом), найголовнішим, на наш погляд, є проблема визначення тих світоглядних орієнтирів, які становлять сутність “виховного ідеалу”. Як відомо, навіть у найпростіших формах праці завжди присутній не тільки “проект” тих дій, які допоможуть зробити цю працю, а й те, що становить саму сутність дії – чітке уявлення про результат, який планується отримати. Тим більше це стосується й такого складного “предмета”, як майбутній член суспільної спільноти. Але ж, як визначили філософи, педагоги, соціологи, уся ця проблема опирається саме на світоглядно-філософські принципи педагогічного процесу загалом. Тому проблема виховного ідеалу, яка, в основному, зафіксована в конкретно-педагогічних знаннях, виходить за її межі й набуває певного світоглядно-синтегичного, тобто філософського змістового наповнення. Перебудова життя, – наголошує О. Вишневський, – а в царині освіти – навчально-виховному процесі – це передусім перехід до віри в інші ідеали, а відтак і до життя, зорієнтованого на них. Ідеал – це вічний, досконалий, але недосяжний взірець. Він є стимулом для особистої і громадянської діяльності, він живить наше буття, зміцнює моральні устої, підтримує сумління. Ідеал – уявлення про взірець людської поведінки і стосунки між людьми, що виходять із розуміння мети життя. “Як виховний ідеал маємо... ідеал повноцінної, отже творчої, індивідуальності із власним поглядом на світ, із бажанням змагатися з іншими людьми...” [5, 154]. Осмислюючи основи національного виховання та виховного ідеалу варто зазирнути в творчу спадщину тих діячів культури, яка містить безперечний виховний потенціал, котрий нам потрібно виявити, проаналізувати, ідентифікувати з епохою створення й сьогоднішнім днем, при цьому, витлумачуючи цей потенціал з урахуванням особистості і перипетій долі автора, контексту епохи, усього створеного ним до і після аналізованого твору. Необхідним в сьогодні є не тільки загальне розуміння питань,

а й розуміння світоглядно-філософських поглядів тих мислителів, які особливо активно вплинули на вироблення ідеалів національної культури. Адже, своєрідність української літературно-філософської традиції визначається наявністю в її складі виразних типологічних ліній, що перебувають у стосунках із зарубіжною філософською традицією та пріоритетними вченнями її персоналій: натура-лістичні оцінки культури (І.Франко), концепція федералізму (М.Драгоманов), імпресіоністичні тенденції (М.Коцюбинський, Леся Українка), “абстрактні філософічні теми, лірика рефлексійна, містика” (Уляна Кравченко), роль інтелігенції у становленні державності (В.Винниченко). Українська літературно-філософська традиція є екзистенційно спрямованою за своїм ідейно-тематичним змістом, адже названі представники (і не тільки названі) української літературно-філософської традиції, звертаючись до духовного багатства українського народу, розкривали його чистий дух, велику героїчну душу, одвічне прагнення до добра, тим самим продовжували національну кордоцентричну традицію, при цьому їхня творчість відіграла чимале значення у формуванні екзистенційного світобачення української філософії, хоча у них немає вибудованої своєї філософської системи, але їм притаманні глибокі філософські міркування [12, 24 – 25]. Такий контекст сприяє до посилення інтересу щодо виховного ідеалу в спадщині літературних постатей України, особливе місце серед яких належить Тарасові Шевченку, Олені Пчілці, Лесі Українці, Іванові Франку, Гнатові Хоткевичу, Володимирові Винниченку, Улянці Кравченко та багатьом іншим мислителям, адже в їхній творчості ідеал людини, її всебічний розвиток, виховання особистості є провідною ідеєю; і вони продемонстрували ідеал людини, у який вклали все те найкраще, що створив народ у розумінні сутності людської особистості та її призначення. Нову художню концепцію буття оригінально втілено Лесею Українкою в морально-етичній сфері, зокрема авторські ідейні акценти зосереджуються, як правило, у площині людини, її самовідомості. Епоха, на яку припадає творчість Лесі Українки, відзначається підвищеною увагою до моральних проблем, глобальний перегляд головних філософських категорій

у естетиці того часу потребував нового співвідношення конкретного й загального, особистого й суспільного. Епоха кінця XIX – поч. XX століття, як ми зазначали, характеризується активізацією філософських шукань в українській культурі, літературі зокрема, а схильність Лесі Українки до філософського осмислення дійсності відзначалась багатьма дослідниками. Об'єктом загального інтересу в культурі кінця XIX та початку XX століття стають філософські аспекти самоусвідомлення людини. Витоки яскравої авторської своєрідності творчості мислительки слід шукати в концептуальному переосмисленні зв'язку “людина – людина”, а визначальною рисою стилю Лесі Українки є те, що кожна її особиста тема, зростаючи до найбільших епохальних узагальнень, набуває смислу і значення лише в міру своєї громадянської значущості. Нерозривна єдність особистого і загального, “свого” і “чужого” органічно властива творчості поетеси. Так, наприклад, піклування Лесі Українки про розвиток національної культури, прагнення винести її на рівень передових культур Європи, турбота про освіту, статус рідної мови серед інших мов, мораль диктується тими складними соціально-політичними умовами, які склалися в Україні на межі XIX – XX століть, але національне життя за таких обставин не зникло, а лише набуло нових форм, і потужним чинником українського національного руху стає література, адже “ведучи мову про українську філософську традицію у XIX, а потім у XX столітті, варто мати на увазі, що вона, здебільшого, виражається у непрофесійній сфері. Часто вартісні для українців філософські ідеї знаходили вияв у художньо-літературних творах, іноді в творах публіцистичних, які були більш придатні для філософування” [9, 17]. Імперативи часу повною мірою стосувалися і творення нового типу людини, гармонійної особистості, а “історико-культурні умови розвитку української філософії сприяли виробленню своєрідного, особистісного, екзистенційно-кордоцентричного типу філософування, який є однією з домінант національної світоглядно-філософської ментальності” [12, 58].

Філософське дослідження творчості письменників варто здійснювати під кутом зору розуміння літератури як своєрідної

нетейоретичної форми філософування, в якій провідною постає проблема людського буття, зокрема виховного ідеалу як ідеалу особистості. У контексті літературно-філософської традиції маємо особистісний вимір українського виховного ідеалу, також важливе місце займають питання, пов'язані з ідеалом “нової людини”, достатньо глибоко зануреної в глибини національного світобачення і, разом з тим, широко відкритої до досягнень зарубіжної духовної культури.

Література

1. Берлін Ісає. Чотири есе про свободу / Берлін Ісає; [перекл. з англ. О.Коваленка] – К. : Основи, 1994. – 272 с.
2. Бичко Ада. Леся Українка: Світоглядно-філософський погляд. – К. : Український Центр духовної культури, 2000. – 186 с. – (Духовні скарби України).
3. Бычко И.В. Познание и свобода. – М. : Политиздат, 1969. – 215 с.
4. Вівчарик М.М. Україна: від етносу до нації : Навч. посіб. – К. : Вища шк., 2004. – 239 с.
5. Вишневський Омелян. Український виховний ідеал і національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики). – Дрогобич : видавець Святослав Сурма, 2010. – 160 с.
6. Гатальська С.М. Філософія культури : Підручник. – К. : Либідь, 2005. – 328 с.
7. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість : Методолого-світоглядний аналіз. – К. : Знання України, 2002. – 578 с.
8. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К. : Основи, 1993. – 126 с.
9. Кралюк П.М. “Білі плями” в історії української філософії : Наукові нариси. – Луцьк : ПВД “Твердиня”, 2007. – 164 с.
10. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2 т. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – 573 с.
11. Українка Л. Твори: В 4 т. – Т.4.: Оповідання; Статті; Листи / Упоряд. Н.Вишневська. – К. : Дніпро, 1982. – 438 с.
12. Українська філософсько-літературна традиція : екзистенціальні проблеми / Валерій Скотний, Любов Гамаль та інші. – Дрогобич : Вимір, 2008. – 245 с.
13. Шварцман К.А. Философия и воспитание. – М. : Политиздат, 1989. – 207 с.

Татьяна Билан. Воспитательный идеал в контексте литературно-философской традиции. Анализ аспектов формирования украинского воспитательного идеала в литературно-философской традиции является актуальной проблемой, поскольку украинские мыслители в своем творчестве сосредоточили национальные и общие для всего человечества темы, таким образом они выделили ведущие проблемы современного культурного процесса и заложили социальные программы, определившие бытие Украины в течение XX-го века и в современности. Философские исследования творчества украинских литературных деятелей нужно проводить в плане понимания литературы как оригинальной нетеоретической форме философствования.

Ключевые слова: литературно-философская традиция, личность, идеал, воспитательный идеал, бытие.

Tetyana Bilan. The educational ideal in the context of the literary-philosophical tradition. Ascertainment of the aspects of formation of a Ukrainian educative ideal in the philosophical and literary tradition is an urgent problem because Ukrainian thinkers of the past, who worked in an original non-theoretical manner of philosophizing, in their creative work concentrated common to mankind and national themes, in such way they distinguished leading problems of modern cultural process, and the laid social programmes determined the existence of Ukraine during the 20th century and in contemporaneity. Philosophical investigations of Ukrainian literary figures' creative work should be conducted in terms of understanding literature as an original non-theoretical manner of philosophizing.

Key words: literary-philosophical tradition, personality, ideal, educational ideal, existence.